

ТЕМА 9. СУБ'ЄКТИВНА СТОРОНА КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ

План

1. Поняття, ознаки та значення суб'єктивної сторони.
2. Поняття і значення вини.
3. Умисел та його види.
4. Необережність та її види. Випадок (казус).
5. Змішана форма вини.
6. Факультативні ознаки суб'єктивної сторони кримінального правопорушення: мотив, мета та емоційний стан особи.
7. Помилка та її значення.

1. *Суб'єктивна сторона КП* – це внутрішня сторона КП, тобто психічна діяльність особи, що відображає ставлення її свідомості та волі до суспільно-небезпечного діяння, котре нею вчиняється, і до його наслідків.

Суб'єктивна сторона складу КП характеризується такими ознаками: вина, мотив, мета КП та емоційний стан особи, яка вчиняє КП.

Вина – обов'язкова ознака суб'єктивної сторони будь-якого КП. Мотив, мета та емоційний стан – це факультативні ознаки суб'єктивної сторони КП. Але якщо вони прямо зазначені у диспозиції статті Особливої частини КК України або коли вони однозначно випливають з її змісту, то ці ознаки стають обов'язковими.

Встановлення ознак, що характеризують суб'єктивну сторону складу КП, є необхідною умовою правильної кваліфікації КП, визначає ступінь суспільної небезпеки діяння й особи, яка його вчинила, впливає на застосування покарання.

2. Поняття вини законодавчо визначене. Згідно зі ст. 23 КК України, «виною є психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої КК України, та її наслідків, виражене у формі умислу чи необережності».

Вина як обов'язкова ознака складу КП завжди пов'язана з його об'єктивними ознаками. Вина характеризується змістом, сутністю, формою та ступенем.

Зміст вини – це сукупність психічних елементів, у яких відображаються об'єктивні ознаки КП, які виражають певне ставлення особи до цих ознак.

Негативне ставлення особи, яка вчиняє суспільно небезпечне діяння, до суспільних відносин, що охороняються кримінальним законом, становить *сутність вини*.

Форма вини – це зазначені в КК України сполучення певних ознак свідомості і волі особи, яка вчиняє КП.

Чинне кримінальне законодавство виділяє дві форми вини – умисел (ст. 24 КК України) і необережність (ст. 25 КК України).

Умисел поділяється на прямий та непрямий, необережність – на кримінальну протиправну самовпевненість та кримінальну протиправну недбалість.

Кожну форму вини характеризують інтелектуальна та вольова ознаки. Інтелектуальна ознака означає усвідомлення особою, яка вчиняє КП суспільної небезпечності діяння та можливих наслідків. Вольова ознака характеризується бажанням, свідомим припусканням, можливістю передбачити настання суспільно небезпечних наслідків КП.

Ступінь вини – це кількісна характеристика вини. Вона визначає тяжкість вчиненого діяння й небезпечність особи винного.

Відсутність вини як обов'язкової ознаки суб'єктивної сторони виключає склад КП. Визначення форми і ступеня вини – необхідна умова для правильної кваліфікації КП і визначення необхідної міри покарання за вчинене.

3. Умисел буває двох видів: прямий і непрямий.

Прямим є умисел, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і бажала їх настання (ч. 2 ст. 24 КК України).

Інтелектуальний момент прямого умислу включає усвідомлення особою суспільно небезпечного характеру свого діяння (дії або бездіяльності) та передбачення його суспільно небезпечних наслідків. Вольовий – бажання настання кримінальних протиправних наслідків.

Закон обмежує інтелектуальний момент усвідомленням лише суспільної небезпечності діяння і не вимагає усвідомлення винним його протиправності.

Передбачення при прямому умислі включає усвідомлення як можливості, так і неминучості настання відповідних кримінальних протиправних наслідків.

Непрямим є умисел, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і хоча не бажала, але свідомо припускала їх настання (ч. 3 ст. 24 КК України). Так, суб'єкт, який штовхає у воду людину, котра не вміє плавати, з човна, який перебуває на середині широкої і глибокої ріки, не має будь-яких достатніх підстав для реальної надії на те, що потерпілий не загине; особа в цілях захисту свого будинку пустила електричний струм по паркану.

Інтелектуальний момент непрямого умислу також включає усвідомлення особою суспільно небезпечного характеру свого діяння (дії або бездіяльності) та передбачення його суспільно небезпечних наслідків.

Відмінність між прямим умислом та непрямим полягає у вольовій ознаці. Вольова ознака непрямого умислу полягає у тому, що особа хоча і не бажає, але свідомо припускає настання суспільно небезпечних наслідків.

Поділ умислу на прямий і непрямий має важливе значення для практики застосування кримінального закону. Таке відмежування впливає на кваліфікацію КП та індивідуалізацію кримінальної відповідальності й покарання. Поділ

умислу на види також є важливим для відмежування замаху на КП від закінченого КП.

В теорії та практиці кримінального права виділяють ще кілька видів умислу:

За часом виникнення й формування відрізняють умисел заздалегідь обдуманий і такий, що виник раптово.

Заздалегідь обдуманий умисел – це такий умисел, в якому намір вчинити КП і саме КП відокремлені один від одного певним проміжком часу, протягом якого суб'єкт обдумує плани і способи вчинення КП (місце, час, знаряддя й засоби вчинення КП тощо) (ст. 201 КК України «Контрабанда», ст. 257 КК України «Бандитизм»).

Умисел, що раптово виник характеризується раптовістю появи і негайною його реалізацією (характерний для побутових КП, діянь, вчинених на ґрунті особистих неприязних відносин або в стані алкогольного сп'яніння і т.п.).

Окремим видом умислу, що раптово виник, є *афектований*, який виникає у процесі сильного душевного хвилювання під впливом протизаконного насильства, систематичного знущання або тяжкої образи з боку потерпілого (ст. 116 КК України «Умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання», ст. 123 КК України «Умисне тяжке тілесне ушкодження, заподіяне у стані сильного душевного хвилювання»).

За ступенем уявлення винного про наслідки КП умисел поділяється на визначений та невизначений.

Визначений умисел – це такий умисел, коли особа чітко уявляє собі характер і розмір наслідків вчиненого нею діяння. При цьому визначений умисел може бути *простим* (коли винний передбачає настання одного кримінального протиправного наслідку (особа бажає викрасти гроші із каси магазину та має чітке уявлення про характер наслідків)) або *альтернативним* (коли винний передбачає можливість настання двох або більше, але індивідуально визначених наслідків (при заподіянні проникаючого ножового поранення грудної клітини потерпілого винний однаковою мірою передбачає і бажає настання смерті потерпілого або заподіяння йому тяжкого тілесного ушкодження)).

При *невизначеному умислі* кримінальні протиправні наслідки не є конкретизованими (при нанесенні ударів кулаком винний не передбачає, які саме тілесні ушкодження будуть заподіяні потерпілому: легкі, середньої тяжкості або навіть тяжкі). Відповідальність у таких випадках настає за шкоду, яка фактично заподіяна.

Однак, зазначені вище різновиди умислу не мають самостійного характеру та є деталізацією прямого та непрямого умислу.

4. Необережність буває двох видів: кримінальна протиправна самовпевненість та кримінальна протиправна недбалість.

Необережність є *кримінальною протиправною самовпевненістю*, якщо особа передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого

діяння (дії або бездіяльності), але легковажно розраховувала на їх відвернення (ч. 2 ст. 25 КК України). Наприклад, водій, перевищуючи швидкість, усвідомлює небезпеку порушення правил дорожнього руху і те, що від його дій можуть наступити суспільно небезпечні наслідки, але вважаючи себе професіоналом, розраховує на їх відвернення (розраховує, що зуміє вчасно загальмувати та запобігти наїзду на пішохода).

Кримінальна протиправна самовпевненість також характеризується інтелектуальними та вольовими ознаками.

Інтелектуальна ознака включає в себе передбаченість особою можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності).

Вольова ознака полягає у легковажному розрахунку на відвернення суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії чи бездіяльності). Тобто, особа при кримінальній протиправній самовпевненості недооцінює шкідливості своїх дій та переоцінює ті обставини, які, на її думку, здатні відвернути шкоду.

Необережність є *кримінальною протиправною недбалістю*, якщо особа не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), хоча повинна була й могла їх передбачити (ч. 3 ст. 25 КК України). Наприклад, порушення правил користування отруйними речовинами для боротьби із гризунами, що потягло за собою загибель життя або здоров'ю потерпілого; винний викидає у вікно із третього поверху скляну пляшку, що падає на голову перехожому, заподіюючи йому тілесне ушкодження.

Інтелектуальна ознака кримінальної протиправної недбалості полягає у відсутності у особи усвідомлення суспільної небезпеки вчинюваного нею діяння (дії або бездіяльності), а також відсутності передбачення можливості настання суспільно небезпечних наслідків.

Вольова ознака кримінальної протиправної недбалості полягає у двох критеріях – об'єктивному («повинна була» передбачити настання шкідливих наслідків) і суб'єктивному («могла їх передбачити»). Лише їх сукупність утворює кримінальну протиправну недбалість.

Від кримінальної протиправної недбалості слід відрізнити так званий *випадок («казус»)*, тобто невинне заподіяння шкоди. Він має місце тоді, коли особа, яка вчинила суспільно-небезпечне діяння, не могла і не повинна була передбачити настання кримінальних протиправних наслідків. Наприклад, М. і К. йшли польовою дорогою. М., закурюючи, кинув у зарослий травою кювет палаючий сірник, який потрапив у бочку з-під бензину, внаслідок чого бензин, що залишився в бочці, запалав і стався вибух. Дном бочки, що вилетіло, К. були заподіяні тяжкі тілесні ушкодження. Сам же М. від вибуху не постраждав, бочки, що лежала в кюветі, не бачив. У цьому випадку М. не передбачав можливості заподіяння шкоди К. і не міг її передбачити.

У цьому випадку відсутній суб'єктивний критерій.

5. Змішана (складна, подвійна) форма вини – це різне психічне ставлення (у формі умислу і необережності) особи до самого діяння і суспільно небезпечних наслідків такого діяння.

Виділяються дві групи КП зі змішаною формою вини:

1) діяння, що становить собою порушення правил безпеки, саме по собі, у відриві від наслідків, є адміністративним, дисциплінарним чи іншим правопорушенням, і тільки настання суспільно небезпечних наслідків, причинно пов'язаних з діянням, робить усе вчинене КП. Коли винний порушує правила умисно, має місце змішана форма вини: до діяння – умисел, а до наслідків – необережність; у цілому таке КП розцінюється як необережне (наприклад, ст. 271 КК України «Порушення вимог законодавства про охорону праці», ст. 286 КК України «Порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами», ст. 291 КК України «Порушення чинних на транспорті правил»);

2) передбачене законом умисне діяння спричиняє два різних наслідки: перший (найближчий) є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони, другий (віддалений) – кваліфікуючою ознакою. Тут щодо діяння і щодо першого, обов'язкового наслідку суб'єктивна сторона виражається в умислі, а щодо іншого (кваліфікуючого) наслідку – тільки в необережності; у цілому КП визнається умисним (наприклад, ч. 2 ст. 121 КК України «Умисне тяжке тілесне ушкодження» – умисне тяжке тілесне ушкодження, що спричинило смерть потерпілого, ч. 2 ст. 194 КК України «Умисне знищення або пошкодження майна» – умисне знищення або пошкодження майна, що спричинило загибель людей чи інші тяжкі наслідки, ч. 3 ст. 278 КК України «Угон або захоплення залізничного рухомого складу, повітряного, морського чи річкового судна» – угон або захоплення залізничного рухомого складу, повітряного, морського чи річкового судна, що спричинили загибель людей чи інші тяжкі наслідки (психічне ставлення до смерті може бути лише необережним).

6. До факультативних ознак суб'єктивної сторони складу КП належать: мотив, мета та емоційний стан. Завдяки ним можна виявити причини протиправної поведінки, точно визначити форму вини і ступінь суспільної небезпеки особи та дати правильну кримінально-правову оцінку вчиненому.

Мотив КП – це внутрішнє спонукання особи на вчинення КП (ст. 146 КК України «Незаконне позбавлення волі або викрадення людини» – корисливих мотивів, ст. 148 КК України «Підміна дитини» – з корисливих або інших особистих мотивів).

Мета КП – це уявлення особи про результат, який вона хоче досягнути, вчинивши КП (ст. 127 КК України «Катування» – з метою примусити потерпілого чи іншу особу вчинити дії, що суперечать їх волі, з метою залякування чи дискримінації його або інших осіб, ст. 144 КК України «Насильницьке донорство» – з метою використання людини як донора).

Таким чином, мотив і мета можливі тільки в умисних КП, при цьому мета може бути тільки у КП з прямим умислом. Але не всі мотиви та мета мають кримінально правове значення. До суб'єктивної сторони відносяться лише ті, що визначають суспільну небезпечність діяння, впливають на ступінь його тяжкості або впливають на кваліфікацію.

Емоційний стан особи, яка вчиняє КП – це психічний стан особи, в якому вона перебуває під час вчинення КП внаслідок протизаконного насильства, систематичного знущання або тяжкої образи з боку потерпілого (ст. 116 КК України «Умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання»).

Не всі емоційні стани мають кримінально-правове значення. До суб'єктивної сторони КП відносять лише ті емоційні стани, що супроводжують процес підготовки і вчинення КП та впливають на характер суспільної небезпеки вчиненого діяння. Безумовно, що при підготовці багатьох КП емоційні стани не грають особливої ролі (наприклад, при вчиненні службових чи господарських КП) або наявні емоції не мають юридичного значення.

Ці всі ознаки є факультативними (необов'язковими) ознаками суб'єктивної сторони складу КП. Але, якщо вони прямо вказані в статті Особливої частини КК України або прямо впливають з її змісту, то такі ознаки стають обов'язковими (наприклад, в ст. 364 КК України – корисливі мотиви, в ст. 113 КК України – з метою ослаблення держави, в ст. 123 КК України – сильне душевне хвилювання). Якщо мотив в ряді випадків може бути кваліфікуючою ознакою, то емоційний стан – навпаки, пом'якшуючою обставиною.

7. Помилка у кримінальному праві – це неправильне уявлення особи про дійсний юридичний чи фактичний характер вчиненого нею діяння і його наслідки.

Характер помилки може значно вплинути на правильне встановлення дійсного змісту суб'єктивної сторони складу КП, а також на вирішення питання про правову оцінку вчиненого.

Розрізняють два види помилок: юридичну і фактичну.

Юридична помилка – це неправильне уявлення особи про правову оцінку вчиненого діяння та його наслідків.

Виділяють такі види юридичної помилки:

- а) помилка щодо кримінальної протиправності діяння;
- б) помилка щодо кваліфікації вчиненого;
- в) помилка у виді та мірі покарання.

Помилка в кримінальній протиправності діяння полягає в неправильному уявленні особи про те, що вчинене нею є КП, тоді як насправді КП його таким не визначає, та навпаки – у неправильному уявленні особи про незлочинність діяння, тоді як за законом воно є кримінальним протиправним. У першому випадку кримінальна відповідальність не настає. Так, не підлягає кримінальній відповідальності особа, яка вчиняє скуповування і продаж валютних цінностей і

вважає, що ці дії є КП, а в дійсності ж такі діяння не передбачені в КК України як кримінальні протиправні.

Юридична помилка не впливає на кваліфікацію КП та не звільняє від кримінальної відповідальності.

Фактична помилка – це неправильне уявлення особи про обставини, які утворюють об'єктивні ознаки конкретного складу КП.

Існують такі види фактичної помилки:

- а) помилка щодо об'єкта (предмета);
- б) помилка в характері діяння (дії або бездіяльності);
- в) помилка щодо розвитку причинного зв'язку;
- г) помилка відносно суспільно небезпечних наслідків;
- д) помилка щодо особи потерпілого.

Помилка щодо об'єкта має місце у випадках, коли винний спрямовує свої дії проти одного об'єкта, помилково сприймаючи його за інший. Так, особа, бажаючи викрасти наркотичні засоби, проникає до аптеки і викрадає, як вона вважає, наркотичні засоби, в дійсності ж з'ясовується, що викрадені ліки не є наркотичними засобами; бажаючи знищити дім, який належить захиснику, в зв'язку з його діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги, особа помиляється адресою і підпалює дім, який належить іншій особі.

Помилка в характері вчиненого діяння полягає в неправильному уявленні особи щодо наявності або відсутності у її діях (бездіяльності) фактичних ознак, що утворюють об'єктивну сторону якогось конкретного складу КП. У цьому випадку вчинене кваліфікується не як закінчене КП, а як замах на нього, оскільки намір об'єктивно не було реалізовано. Так, мати новонародженої дитини, бажаючи позбутися неї, кидає дитину в контейнер для сміття, вважаючи, що позбавляє її життя, однак з'ясовується, що дитина народилася мертвою; передача матеріальної винагороди особі, помилково прийнятої за службу.

Якщо особа вважала, що в її діях відсутні ознаки, що утворюють об'єктивну сторону складу даного КП, коли насправді вони є в наявності, виключає її вину і, відповідно, відповідальність за вчинене діяння.

Помилка щодо розвитку причинного зв'язку полягає у неправильному уявленні особи про дійсний розвиток причинного зв'язку між вчиненим нею КП і результатом, який настав. Таке неправильне уявлення не впливає на форму вини й відповідальність особи. Так, якщо особа, бажаючи вбити людину, стріляє в ділянку грудної клітини і вважає, що смерть настане від поранення серця, а в дійсності потерпілий помер від сильної крововтрати внаслідок поранення артерії, то така невідповідність передбачуваного і дійсного розвитку причинного зв'язку не виключає умислу на вбивство і відповідальність настає саме за умисне вбивство, тому що винний не помилявся в загальних закономірностях настання смерті від поранення життєво важливих органів.

Помилка відносно суспільно небезпечних наслідків полягає у помилковому уявленні особи про розмір спричиненої КП шкоди. Можливі два варіанти кримінально-правової оцінки зазначеної помилки. У першому, суб'єкт

помилково вважає, що заподіяна ним шкода буде меншою, ніж та, яку він насправді спричиняє. У другому, суб'єкт має помилкове уявлення щодо кількісного розміру заподіяних ним збитків. Так, особа, умисно завдає удару потерпілому, який внаслідок падіння одержує смертельне ушкодження.

Помилка щодо особи потерпілого полягає в тому, що винний, вирішивши здійснити посягання на одну конкретну особу, помилково приймає за неї іншу особу, на яку і здійснює посягання. Так, винний, бажаючи вбити С., вбиває В., помилково сприйнятого за С.

Така помилка не впливає на форму вини і на кваліфікацію вчиненого, за тієї умови, що ознаки потерпілого не є обов'язковими для КП, який задумав вчинити винний.

Помилку в особі потерпілого необхідно відрізнити від деяких випадків помилки в об'єкті, зовнішньо схожих з помилкою в особі. Наприклад, особа, бажаючи помститися судді, який постановив рішення не в її інтересах, чекає його ввечері на вулиці і спричиняє тяжке тілесне ушкодження. Однак виявляється, що вона помилилася і прийняла за суддю іншу людину. У цьому випадку хоча шкода заподіяна здоров'ю іншої людини, але помилка була не в особі потерпілого, а в об'єкті: винний спрямовував свої дії не тільки проти здоров'я, а й на заподіяння шкоди нормальній діяльності правосуддя. Питання про його вину і відповідальність тут повинно вирішуватися за правилами помилки в об'єкті: винний має відповідати за замах на КП, передбачений в ч. 3 ст. 377 КК України – умисне заподіяння судді тяжкого тілесного ушкодження у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя.

Від помилки в особі потерпілого необхідно також відрізнити випадки відхилення дії або удару, що зовні схожі на цю помилку, але не є нею. При відхиленні дії суб'єкт спрямовує свої дії на заподіяння шкоди одній особі, але з причин, які від нього не залежали (а не внаслідок його помилки), шкода заподіюється іншій особі. Наприклад, суб'єкт, побачивши В., який вийшов на ганок і бажаючи його вбити, стріляє в нього, але в цей час на ганок виходить дружина В., в яку і потрапила куля. При відхиленні дії, на відміну від помилки в особі потерпілого, відповідальність повинна наставати, по-перше, за спрямованістю умислу (в нашому випадку – за замах на умисне вбивство) і, по-друге, за позбавлення життя іншої особи з непрямым умислом чи з необережності, залежно від конкретних обставин справи.

Непридатний замах має місце, коли об'єктивні ознаки складу КП (об'єкт і засоби вчинення КП), щодо яких в особі складається неправильне уявлення, не мають тих характеристик, властивостей, при наявності яких суспільно небезпечно діяння може спричинити настання шкоди.

Підвидами непридатного замаху є *замах на непридатний об'єкт* (наприклад, постріл у людину, яка померла вже до цього через серцевий напад, викрадення пустого сейфа) і *замах з непридатними засобами* (наприклад, намагання здійснити постріл при вбивстві людини зі зброї, що є несправною).

Таким чином, кримінально-правове значення має фактична помилка лише щодо тих обставин, які є об'єктивними ознаками відповідного складу КП.

Питання до самоконтролю

1. Розкрийте сутність поняття «суб'єктивна сторона складу кримінального правопорушення».
2. Дайте визначення поняття «вина».
3. Перелічіть та охарактеризуйте види умислу.
4. Перелічіть та охарактеризуйте види необережності.
5. Що являє собою фактична помилка?
6. Які обов'язкові ознаки суб'єктивної сторони можна виділити?
7. Які факультативні ознаки суб'єктивної сторони можна назвати?
8. Що таке змішана форма вини?
9. Що таке мотив кримінального правопорушення та які види його бувають?
10. Що таке випадок (казус)?